

Krzysztof Riedl

Zobowiązania naturalne (niezpełne) w polskim prawie cywilnym

Autoreferat rozprawy doktorskiej

*przygotowanej pod kierunkiem
dra hab. Marcina Krajewskiego (promotor)*

*przy udziale
dra hab. Marcina Dziurdy (promotor pomocniczy)*

Recenzenci:

prof. dr hab. Małgorzata Pyziak-Szafnicka (Uniwersytet Łódzki)

prof. dr hab. Piotr Machnikowski (Uniwersytet Wrocławski)

Warszawa 2020

I. Wybór tematu pracy

Zobowiązanie naturalne (*obligatio naturalis*) stanowi konstrukcję prawną sięgającą swymi korzeniami prawa rzymskiego. Jego istota polegała na tym, że wierzyciel pozbawiony był ochrony procesowej w postaci skargi (*actio*); równocześnie w razie spełnienia świadczenia nie można było żądać jego zwrotu – wierzyciel miał prawo je zatrzymać, gdyż miało ono podstawę prawną w zobowiązaniu naturalnym. Chociaż współcześnie rzymskie przyczyny niezaskarżalności stały się w zasadniczej części nieaktualne, to poszczególne systemy prawne z różnych względów powróciły do tej kategorii zobowiązań – czy to w drodze regulacji ustawowej, czy też wskutek zabiegów doktryny i orzecznictwa. Co istotne, wspólne źródło (prawo rzymskie) tej konstrukcji sprawia, że w różnych systemach prawnych wywodzących się z kręgu rzymskiej kultury prawnej odnajdujemy podobne rozwiązania – zarówno co do samego rozumienia zobowiązania naturalnego, jak i co do poszczególnych jego przypadków. Z tego względu w piśmiennictwie coraz częściej podkreśla się europejski wymiar niezaskarżalnych (nieegzekwowalnych) roszczeń¹, a także akcentuje się rosnące znaczenie tej koncepcji².

Prawo polskie nie przewiduje przepisów, które wprost odnosiłyby się do zobowiązań naturalnych. Mimo to konstrukcja ta przyjmowana jest szeroko w piśmiennictwie i orzecznictwie sądowym – zarówno dawniej na gruncie Kodeksu zobowiązań, jak i obecnie pod rządami Kodeksu cywilnego. Określone stany faktyczne lub stosunki prawne kwalifikowane są często jako źródło zobowiązań naturalnych lub quasi-naturalnych. Problematyka ta nie doczekała się jednak pogłębionego opracowania w polskiej nauce prawa. Jedyna powstała dotychczas monografia, odnosząca się w szerszym zakresie do tej kwestii, pochodzi z 1934 r. i w zasadniczej części jest już nieaktualna³. W orzecznictwie i literaturze zagadnienie to omawiane jest właściwie wyłącznie incydentalnie, a niektóre sytuacje prawne kwalifikowane są jako przykłady zobowiązań niepełnych bez szerszej refleksji na ten temat. Brak jest również jednolitości poglądów co do poszczególnych przypadków występowania obligacji naturalnych, co do ich prawnej skuteczności, a także co do samych kryteriów definicyjnych tej instytucji.

¹ Zob. G. Schulze, *Die Naturalobligation. Rechtsfigur und Instrument des Rechtsverkehrs einst und heute — zugleich Grundlegung einer zivilrechtlichen Forderungslehre*, Tübingen 2008, s. 261; R. Zimmermann, *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996, s. 8-9.

² M. McInnes, *Natural obligations and unjust enrichment*, [w:] *Exploring Private Law*, red. E. Bant, M. Harding, Cambridge 2010, s. 181 i 199.

³ N. Somerstein, *Rola zobowiązania moralnego w nowoczesnej cywilistyce. Przyczynek do nauki o zobowiązaniach niepełnych*, Lwów 1934.

Z drugiej strony opracowanie tego zagadnienia jest ważne z punktu widzenia nauki prawa cywilnego. Zobowiązania naturalne stanowią konstrukcję prawną istotną dla całej części ogólnej prawa zobowiązań, zwłaszcza że na ogół przeciwstawiane są zwykłym (tzw. cywilnym) zobowiązaniom, a także podawane są jako przykład wyjątku od cechy prawa podmiotowego w postaci jego zabezpieczenia przez normę prawną⁴. Konstrukcja zobowiązania naturalnego dotyka również trudnej, ale doniosłej sfery wzajemnych relacji prawa materialnego i procesowego⁵.

Zagadnienie zobowiązań naturalnych nie jest wreszcie problemem wyłącznie teoretycznym, a to ze względu na ważne z punktu widzenia praktyki prawniczej sytuacje, w których orzecznictwo i literatura doszukują się występowania obligacji niezupełnych. Są to m.in. takie istotne dla praktyki kwestie jak: charakter prawny transakcji terminowych zawieranych na rynku finansowym, skutki zrzeczenia się roszczenia w procesie cywilnym, czy też polecenie przy darowiźnie lub w testamencie. Również zagadnienie egzekwowalności przedawnionego roszczenia, mimo że – wydawałoby się – zostało już w pełni opracowane, wciąż warto jest podjąć właśnie z perspektywy jego „naturalnego” charakteru i podobieństwa do innych zobowiązań naturalnych. Problematyka zobowiązań naturalnych łączy się także z szeregiem problemów prawnych, takich jak: wyłączenie żądania zwrotu świadczenia spełnionego pod wpływem błędu czy wzajemna relacja obowiązków moralnych i prawnych.

W konsekwencji, za decyzją o wyborze tematu niniejszej pracy przesądziły dwa podstawowe czynniki: brak kompleksowego opracowania tej problematyki w prawie polskim oraz jej znaczenie dla całego systemu prawa zobowiązań.

II. Cele badawcze

Podstawowym celem pracy było przeprowadzenie kompleksowej analizy konstrukcji zobowiązania naturalnego w prawie polskim, a zarazem ocena użyteczności tej instytucji dla lepszego zrozumienia pojęć takich jak „zobowiązanie” czy „zaskarżalność”. Chodzi tu więc o spojrzenie na tę problematykę nie jedynie przez pryzmat poszczególnych przypadków (jak to miało miejsce dotychczas), ale szerzej – w ujęciu teoretycznym, w celu znalezienia elementów wspólnych dla samej konstrukcji zobowiązania naturalnego. W tym zakresie praca podąża za

⁴ Zob. Z. Radwański, A. Olejniczak, *Prawo cywilne – część ogólna*, wyd. 15, Warszawa 2019, s. 88, nb 189; A. Wolter, J. Ignatowicz, K. Stefaniuk, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, wyd. 3, Warszawa 2018, § 1.IV.4, s. 155.

⁵ Zob. W. Berutowicz, *Znaczenie prawne sądowego dochodzenia roszczeń*, Warszawa 1966, s. 185. Por. J. Stech, *Klagbarkeit und Unklagbarkeit der Ansprüche*, Jena 1962, s. 6, który za A. Wachem określa zaskarżalność mianem „mostu pomiędzy prawem cywilnym a procesowym”.

zadany już przez N. Somersteina pytaniem, „czy problem zobowiązań niepełnych (...) nie powinien być traktowany raczej z punktu widzenia założeń ogólniejszych i formalnych, wpływających z istoty i pojęcia zobowiązania, nie zaś empirycznych przypadków, w ustawie w różny sposób unormowanych”⁶. Pozytywna odpowiedź na tak zadane pytanie powinna umożliwiać, a zarazem uzasadniać próbę stworzenia spójnej koncepcji zobowiązania niepełnego w prawie polskim.

Jako główną hipotezę badawczą przyjęto, że zobowiązania naturalne stanowią konstrukcję na tyle jednolitą, że możliwe jest wskazanie kryteriów jej wyróżnienia, wspólnych dla wszystkich przypadków, a zarazem konstrukcję użyteczną z punktu widzenia oceny charakteru prawnego określonych stosunków prawnych. Użyteczność ta sprowadza się przede wszystkim do możliwości zastosowania do zobowiązań naturalnych – jako zobowiązań o prawnym znaczeniu – niektórych instytucji o charakterze ogólnym (takich np. jak zwolnienie z długu czy *datio in solutum*), przy uwzględnieniu odrębności wynikających z podstawowej cechy zobowiązań niepełnych, tj. niezaskarżalności (braku możliwości dochodzenia roszczenia z wykorzystaniem przymusu państwowego).

Podstawowy cel badań nierozzerwalnie łączył się z celami szczegółowymi, do których należy zaliczyć:

- a) sprecyzowanie definicji zobowiązania naturalnego w prawie polskim i jej umiejscowienie w perspektywie prawnoporównawczej;
- b) ustalenie relacji pojęć „zobowiązania naturalnego” i „zobowiązania moralnego”;
- c) weryfikacja przypadków kwalifikowanych w piśmiennictwie i orzecznictwie jako zobowiązania niepełne, a także analiza systemu prawa pod kątem odnalezienia jeszcze innych przypadków;
- d) ustalenie zakresu swobody stron w odniesieniu do zobowiązań naturalnych, zarówno co do możliwości ich przekształcenia w zobowiązania cywilne, jak i samodzielnego kreowania nieprzewidzianych w ustawie zobowiązań niepełnych;
- e) analiza możliwości zastosowania do zobowiązań naturalnych poszczególnych instytucji prawnych (tradycyjnie, choć niezbyt precyzyjnie, określana mianem „skuteczności”);
- f) zajęcie stanowiska co do wiążących się z tą tematyką problemów prawnoprocesowych.

⁶ N. Somerstein, *Rola...*, s. 104.

III. Metody badawcze

W pracy zastosowano metodę formalno-dogmatyczną, historycznoprawną i komparatystyczną. Dobór metod uwarunkowany został wymienionymi wyżej celami.

Podstawowe znaczenie odgrywa metoda pierwsza. Ocena poszczególnych przypadków uznawanych za zobowiązania naturalne, w tym możliwości zastosowania do nich poszczególnych instytucji ogólnych, musi opierać się na analizie odpowiednich przepisów prawa polskiego, przy uwzględnieniu powszechnie uznanych w nauce prawa metod wykładni. Skoro w prawie polskim „zobowiązanie naturalne” jest pojęciem doktrynalnym, to ustalenie jego cech definicyjnych wymaga odwołania się do przypadków jednolicie uznawanych za jego substrat. Jak trafnie zwrócił uwagę w nauce niemieckiej F. Klingmüller, „do pewnych wyników na temat ogólnego pojęcia naturalnych stosunków zobowiązaniowych (...) może prowadzić tylko metoda indukcyjna, obserwacja pojedynczych przypadków wchodzących tutaj w grę”⁷. Następnie ocena skuteczności takich zobowiązań wymaga uwzględnienia przepisów regulujących poszczególne instytucje ogólne prawa cywilnego, zarówno z punktu widzenia przesłanek zastosowania, jak i ich funkcji.

Wobec faktu, że konstrukcja zobowiązania naturalnego nie znajduje wyraźnej podstawy normatywnej, konieczne stało się odwołanie do genezy tej instytucji oraz jej kształtu w innych porządkach prawnych.

Dopełnieniem metody dogmatycznej jest metoda historycznoprawna, której zastosowanie pozwoliło ustalić – przez odwołanie się do poprzednich polskich regulacji i zwrócenie uwagi na ich ewolucję – *rationes legis*, jakie przemawiały za odebraniem określonym roszczeniom cechy zaskarżalności, a także pomogło – przy odwołaniu się do wyrażonych na tle dawnych przepisów stanowisk doktryny i judykatury – w ustaleniu rzeczywistej treści obecnych unormowań. Rozważania w tym zakresie wsparte zostały również sięgnięciem do materiałów legislacyjnych z prac kodyfikacyjnych nad Kodeksem zobowiązań (projekty wraz z motywami, uzasadnienie Kodeksu zobowiązań), jak i Kodeksem cywilnym (protokoły prac z lat 1948-1962). Natomiast wcześniejsze odwołanie się do rzymskiej koncepcji zobowiązań naturalnych pozwoliło na znalezienie pierwotnych podstaw dla tej konstrukcji oraz elementów wspólnych dla wielu systemów prawnych.

⁷ F. Klingmüller, *Die Lehre von den natürlichen Verbindlichkeiten. Eine historisch-dogmatische Untersuchung*, Berlin 1905, s 214.

Niezwykle istotne znaczenie dla prowadzonych badań miało zastosowanie metody komparatystycznej. Jak wspomniano, wspólne źródło *obligationes naturales* w prawie rzymskim sprawia, że w różnych systemach prawnych występują daleko idące podobieństwa zarówno co do konstrukcji zobowiązań naturalnych, jak i co do katalogu ich przypadków⁸. W bogatym piśmiennictwie zagranicznym podejmowane są również podobne problemy praktyczne i dogmatyczne jak na gruncie prawa polskiego. Metoda prawoporównawcza znajduje wreszcie tym większe uzasadnienie w odniesieniu do analizy opracowywanego tematu, że w motywach Kodeksu zobowiązań bezpośrednio odwoływano się do rozwiązań przyjętych w obcych systemach prawnych w tym zakresie⁹. Wydaje się wręcz, że zrozumienie doktrynalnej konstrukcji zobowiązania naturalnego na gruncie prawa polskiego nie jest w pełni możliwe bez dokonania wcześniejszej analizy rozwiązań zagranicznych i umiejscowienia tej instytucji w szerszej perspektywie prawoporównawczej.

Szczególna uwaga skupiona została na prawie niemieckim, austriackim, szwajcarskim, francuskim i angielskim. Dobór systemów prawnych został dokonany w ten sposób, aby z jednej strony umożliwić porównanie różnorodnych koncepcji zobowiązań naturalnych, a z drugiej strony odwołać się do systemów normatywnie zbliżonych do polskiego. Systemy prawa niemieckiego, austriackiego i szwajcarskiego wybrane zostały właśnie ze względu na podobieństwo relewantnych regulacji prawa materialnego do prawa polskiego, a także z uwagi na rozwinięte w tamtejszej doktrynie i orzecznictwie koncepcje zobowiązań niezupełnych. Systemy te, wraz z systemem francuskim, stanowiły wyraźną inspirację dla rozwiązań przyjętych w Kodeksie zobowiązań, a następnie w Kodeksie cywilnym. System prawa francuskiego wybrany został również jako przykład prawa, w którym umiejscowienie normatywne zobowiązań niezupełnych stanowi rozwiązanie pośrednie pomiędzy prawem polskim a systemami, w których przewidziano ustawową regulację zobowiązań naturalnych. W odniesieniu do tych ostatnich w pracy uczyniono jedynie wzmiankę, co było jednak potrzebne, gdyż wraz z przywołanymi wyżej systemami wyznaczają one możliwe ramy regulacyjne tej tematyki, oparte na skrajnych rozwiązaniach (brak regulacji, pełna regulacja). Wreszcie omówienie systemu *common law* na przykładzie prawa angielskiego, choć znacząco

⁸ Por. Ch. von Bar (red.), S. Swann (red.), *Principles of European Law. Study Group on a European Civil Code. Vol. 8. Unjustified Enrichment*, Munich 2010, notatki do art. VII – 2:103, s. 329-333; J. Gordley, *The Enforceability of Promises in European Contract Law*, Cambridge 2001, s. 24-104.

⁹ Zob. R. Longchamps de Bérier, *Uzasadnienie projektu kodeksu zobowiązań z uwzględnieniem ostatecznego tekstu kodeksu*, „Komisja Kodyfikacyjna. Podkomisja Prawa o Zobowiązaniach”, z. 4 (art. 1-167), Warszawa 1934, s. 185-187; E. Till, R. Longchamps de Bérier, *Projekt części szczegółowej prawa o zobowiązaniach*, „Komisja Kodyfikacyjna Rzeczypospolitej Polskiej. Podsekcja III. Prawa cywilnego”, t. I, z. 2, Lwów 1928, s. 256-257.

odbiegającego od systemu prawa polskiego, pozwoliło na pełne ujęcie zobowiązań naturalnych w ujęciu prawnoporównawczym, akcentując przede wszystkim praktyczny aspekt tej problematyki i jej powiązanie z zagadnieniami bezpodstawnego wzbogacenia.

Odebranie określonym zobowiązaniom cechy zaskarżalności jest zawsze wyrazem pewnych ocen wartościujących przyjętych przez danego ustawodawcę, stąd proste przenoszenie wniosków w tym zakresie z jednego systemu prawnego do drugiego jawi się jako co najmniej ryzykowne. Równocześnie rozumienie zobowiązań naturalnych różni się w poszczególnych systemach prawnych, zatem odwoływanie się do poszczególnych przypadków zobowiązań niezupełnych bez wcześniejszego scharakteryzowania samej ich konstrukcji w danym systemie nie pozwalałoby osiągnąć racjonalnych wyników. Z tego względu w pracy metoda komparatystyczna wykorzystana została dwuetapowo. W pierwszej kolejności szczegółowo omówiono konstrukcje zobowiązań naturalnych w każdym z wybranych systemów prawnych (ujęcie modelowe). Tylko bowiem osadzenie poszczególnych przypadków w otoczeniu normatywnym i koncepcjach doktrynalnych pozwala na porównanie tych konstrukcji z podejściem prawa polskiego. Następnie, po przywołaniu poglądów na ten temat w prawie polskim, ustalone zostało, które z systemów państw obcych opierają się na zbliżonej konstrukcji zobowiązania naturalnego (tj. prawo niemieckie i szwajcarskie). To właśnie do tych systemów – w dalszej części pracy – następowały odwołania w kwestiach szczegółowych (ujęcie problemowe). Zawarte w pracy uwagi prawnoporównawcze miały zatem na celu przede wszystkim pogłębienie analizy prawa polskiego przez odwołanie się do systemów prawnych stanowiących często inspirację dla regulacji polskich, a także zmierzały do uchwycenia ogólniejszych prawidłowości wiążących się z odebraniem roszczeniom cechy zaskarżalności.

Pewnym uzupełnieniem analizy prawnoporównawczej było również sięgnięcie do prawa modelowego (PECL, DCFR, PICC)¹⁰, a także do projektów nowego kodeksu cywilnego, przedstawionych przez Komisję Kodyfikacyjną Prawa Cywilnego w 2008 i 2015 r.

IV. Konstrukcja pracy

Praca składa się z wprowadzenia, siedmiu rozdziałów oraz konkluzji.

W rozdziale I przedstawiono historycznoprawne źródła konstrukcji *obligatio naturalis* w prawie rzymskim (charakterystykę samego pojęcia, poszczególne przypadki kwalifikowane

¹⁰ Tj. odpowiednio: *The Principles of European Contract Law* – Zasady Europejskiego Prawa Kontraktów (dalej: PECL); *Draft Common Frame of Reference* – Projekt Wspólnego Systemu Odniesienia (dalej: DCFR); *UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts 2016* – Zasady Międzynarodowych Kontraktów Handlowych UNIDROIT (dalej: PICC).

w ten sposób oraz ich prawną skuteczność), a także wskazano na dalszą ewolucję tej instytucji w systemach prawnych Europy kontynentalnej.

Rozdział II zawiera ujęcie zobowiązań naturalnych w perspektywie prawnoporównawczej. W odniesieniu do systemów prawa kontynentalnego szczególna uwaga skupiona została kolejno na prawie niemieckim, szwajcarskim, austriackim i francuskim. Każdorazowo scharakteryzowano pojęcie i konstrukcję zobowiązania naturalnego, przypadki tych zobowiązań oraz ich prawną skuteczność (ujęcie modelowe). Równocześnie w formie szkicu prawnoporównawczego zaprezentowano wyniki analizy komparatystycznej innych systemów prawnych kręgu *civil law*. Koncepcja *natural obligations* w systemie *common law* została natomiast przedstawiona na przykładzie prawa angielskiego z odpowiednimi odwołaniami do prawa amerykańskiego, irlandzkiego czy kanadyjskiego. W ramach uzupełnienia tej analizy odniesiono się do prawa modelowego (PECL, DCFR, PICC) w zakresie, w jakim może mieć ono znaczenie dla problematyki zobowiązań niezupełnych. Podsumowaniem tej części pracy jest scharakteryzowanie możliwych modeli regulacyjnych zobowiązań naturalnych, wyprowadzenie wniosków ogólnych z porównania poszczególnych systemów prawnych, a także odniesienie się do ogólnych *rationes legis* zobowiązań niezupełnych.

Kluczową część pracy stanowi rozdział III, zawierający charakterystykę konstrukcji zobowiązania naturalnego w polskim prawie cywilnym. W pierwszej kolejności omówione zostały koncepcje zobowiązań niezupełnych na gruncie Kodeksu zobowiązań (pojęcie, przypadki, cechy charakterystyczne) oraz Kodeksu cywilnego (normatywne podstawy koncepcji, istota zobowiązania naturalnego w poglądach doktryny i orzecznictwa). Na podstawie tej analizy sprecyzowana została konstrukcja zobowiązania naturalnego w prawie polskim i omówione zostały szczegółowo kryteria wyróżnienia tej kategorii zobowiązań: niezaskarżalność (niewymuszalność) oraz istnienie stosunku zobowiązaniowego w rozumieniu art. 353 k.c. Chociaż dogmatycznie bardziej uzasadnione byłoby analizowanie tych cech charakterystycznych w odwrotnej kolejności, to – mając na uwadze spór co do tego, czy niezaskarżalność ze swej istoty nie przekreśla natury zobowiązania – ze względów pragmatycznych rozpoczęto od omówienia kryterium niewymuszalności. Równocześnie z jej zdefiniowaniem rozstrzygnięto spór co do charakteru prawnego niezaskarżalności (materialnoprawny czy procesowy), zaś w ramach omówienia kryterium istnienia stosunku zobowiązaniowego odniesiono się do powiązania zobowiązań naturalnych z obowiązkami moralnymi. Na zakończenie tego rozdziału, wobec scharakteryzowania instytucji zobowiązania naturalnego w prawie polskim, możliwa stała się ocena polskiej konstrukcji z perspektywy

konstytucyjnych gwarancji ochrony prawnej (w tym zwłaszcza prawa do sądu, zasady ochrony praw majątkowych oraz wolności umów), a także jej umiejscowienie w omówionej wcześniej perspektywie prawnoporównawczej.

W rozdziale IV przedstawione zostały przypadki zobowiązań naturalnych na gruncie prawa polskiego wraz z uzasadnieniem ich naturalnego charakteru, określeniem zakresu niezaskarżalności, a także ustaleniem przyczyn, jakie stały u podstaw decyzji ustawodawcy o odebraniu wierzycielowi możliwości skorzystania z przymusu państwowego (*rationes legis*). Równocześnie krytyce poddane zostały stanowiska odnośnie do innych jeszcze sytuacji prawnych, niezasadnie kwalifikowanych jako źródła zobowiązań naturalnych w piśmiennictwie i orzecznictwie.

Uzupełnieniem analizy poszczególnych przypadków zobowiązań naturalnych są zawarte w rozdziale V rozważania na temat dyspozytywności w tej sferze prawa zobowiązań. Obejmują one dwa aspekty. Z jednej strony określony został zakres swobody stron w odniesieniu do przekształcania zobowiązań naturalnych w zobowiązania cywilne (zupełne), z drugiej zaś ocenie poddano – sporną w polskiej i zagranicznej literaturze – dopuszczalność umownego kreowania zobowiązań naturalnych.

Rozdział VI zawiera rozważania dotyczące szeroko rozumianej „skuteczności” zobowiązań naturalnych, a zatem możliwości zastosowania do nich poszczególnych instytucji ogólnych. Dotyczy to kwestii wykonania i skutków niewykonania tych zobowiązań (zarachowanie zapłaty, odpowiedzialność odszkodowawcza, kara umowna, żądanie odsetek, rękojmia za wady), zabezpieczenia wiarytelności naturalnych (poręczenie, zastaw, hipoteka), zmiany wierzyciela lub dłużnika (cesja, przejęcie długu, kumulatywne przystąpienie do długu, dziedziczenie), czynności związanych z potencjalnym sporem (uznanie, ugoda, skarga pauliańska, zaskarżenie odrzucenia spadku, skorzystanie z prawa zatrzymania) oraz wygaśnięcia zobowiązań naturalnych (zapłata, potrącenie, zwolnienie z długu, *datio in solutum*, odnowienie, złożenie świadczenia do depozytu sądowego).

W ostatnim rozdziale (VII) przedstawione zostały problemy prawa procesowego, jakie wiążą się z zobowiązaniami naturalnymi, tj. sposób uwzględnienia niezaskarżalności przez sąd (z urzędu czy na zarzut), konsekwencje procesowe niezaskarżalności (oddalenie czy odrzucenie powództwa), możliwość oddalenia w takiej sytuacji powództwa jako oczywiście bezzasadnego, a także dopuszczalność dochodzenia roszczeń naturalnych (niezpełnych) przed sądem polubownym.

Na zakończenie pracy przywołane zostały najistotniejsze wnioski.

V. Teza pracy

Głównym celem pracy była ocena użyteczności konstrukcji zobowiązania naturalnego na gruncie prawa polskiego. Przeprowadzona analiza nie tylko wykazała, że zobowiązania niezupełne – na wzór innych systemów prawnych – są szeroko rozpoznawane w polskiej literaturze i orzecznictwie, ale również, że możliwe jest zidentyfikowanie ich cech konstytutywnych, wspólnych dla wszystkich przypadków. Są to: istnienie stosunku zobowiązaniowego w rozumieniu art. 353 § 1 k.c. oraz jego niezaskarżalność (niewymuszalność). Takie ujęcie zobowiązania naturalnego pozwala zarazem na rozstrzygnięcie szeregu problemów szczegółowych. Dotyczy to m.in. zakresu dyspozycji stron w odniesieniu do możliwości przymusowego dochodzenia roszczenia; dopuszczalności zastosowania do zobowiązań niezupełnych poszczególnych instytucji o charakterze ogólnym, czy też problemów prawnoprocesowych wiążących się z tą tematyką. Tym samym zawarte w pracy rozważania potwierdziły przyjętą na początku badań główną hipotezę, że zobowiązania naturalne (niezupełne) na gruncie prawa polskiego stanowią wystarczająco jednolitą oraz wartą wyróżnienia kategorię zobowiązań, której cechy szczególne pozwalają na wyciągnięcie praktycznych wniosków.

VI. Podstawowe wnioski

Przeprowadzona w pracy analiza pozwoliła na sformułowanie następujących wniosków, odpowiadających zakreślonym na wstępie celom szczegółowym prowadzonych badań¹¹.

Zobowiązania naturalne w ujęciu prawnoporównawczym

1. Podejście poszczególnych systemów prawnych do zobowiązań naturalnych jest różnorodne. Z punktu widzenia techniki legislacyjnej możliwe jest wyróżnienie trzech podstawowych modeli – w zależności od stopnia, w jakim dany system prawny odnosi się do kategorii zobowiązań naturalnych (kryterium źródła): model ustawowy, model orzeczniczy oraz model doktrynalny.
2. Niektóre ustawodawstwa zawierają wyraźne regulacje odnoszące się do zobowiązań naturalnych, normując najczęściej ich definicję, podstawowe przypadki oraz skutki prawne

¹¹ Podstawowe wnioski pogrupowano według odpowiadających im rozdziałów rozprawy. Ze względu na ograniczone ramy autoreferatu pominięto w tym miejscu wnioski dotyczące zobowiązań naturalnych w prawie rzymskim.

z nimi związane (model ustawowy)¹². Model ten z jednej strony prowadzi do usztywnienia koncepcji zobowiązania naturalnego, ograniczając rolę orzecznictwa i doktryny w tym zakresie, z drugiej zaś strony może eliminować niektóre pojawiające się w praktyce problemy i wątpliwości związane z możliwością zastosowania do tych zobowiązań poszczególnych instytucji prawnych.

3. Modelem pośrednim jest wprowadzenie pojęcia „zobowiązania naturalnego” do systemu prawa, jednakże bez jego zdefiniowania czy wyliczenia poszczególnych jego przypadków¹³. Systemy te najczęściej traktują zobowiązanie naturalne jako ustawowy wyjątek od zasady zwrotu nienależnego świadczenia, przewidując, że w razie jego dobrowolnego spełnienia zwrot takiego świadczenia jest wyłączony. W związku z nadaniem samemu pojęciu znaczenia normatywnego, wskazany model niejako z założenia pozostawia organom stosującym prawo (zwłaszcza sądom) zadanie wypełnienia go konkretną treścią. Uzasadnia to nazwanie go modelem orzeczniczym. W praktyce system ten, ze względu na swój otwarty charakter, prowadzi do traktowania koncepcji zobowiązania naturalnego jako swego rodzaju furtki do uwzględniania w prawie zasad słuszności i moralności.
4. Trzeci z modeli (doktrynalny) stanowi przeciwieństwo modelu ustawowego. System prawny nie zawiera jakichkolwiek przepisów odnoszących się do zobowiązań naturalnych ani nie używa tego pojęcia. Mimo to zawiera on, najczęściej rozproszone, przepisy wyłączające zwrot spełnionego świadczenia i przewidujące (lub sugerujące) brak możliwości sądowego dochodzenia wierzytelności, które stanowią podstawę dla objęcia ich wspólną kategorią *obligationes naturales*. Chociaż ustawodawca nie odnosi się wprost do tej kategorii, to na ogół aprobejuje jej wyróżnienie, co znajduje często potwierdzenie w motywach (uzasadnieniach) poszczególnych kodeksów. W modelu tym ciężar stworzenia koncepcji zobowiązania naturalnego spoczywa więc na nauce prawa, co uzasadnia określenie go mianem doktrynalnego¹⁴.

¹² Ustawowe unormowanie w tym zakresie zawierają kodeksy cywilne Chile, Ekwadoru, Estonii, Filipin, Holandii, Hondurasu, Kolumbii, stanu Luizjana USA, Specjalnego Regionu Administracyjnego Makau w Chinach, Portugalii oraz Urugwaju, a także dawny kodeks cywilny Argentyny.

¹³ Model ten jest charakterystyczny dla prawa francuskiego, belgijskiego, luksemburskiego, słoweńskiego, czy prowincji Quebec w Kanadzie.

¹⁴ Model ten wykorzystywany jest przede wszystkim w kręgu germańskiej kultury prawnej, tj. Niemcy, Szwajcaria, Austria, ale dotyczy również prawa włoskiego, hiszpańskiego, polskiego, rosyjskiego, czy nawet boliwijskiego i japońskiego, a także – z zastrzeżeniem szczególnego ich rozumienia – systemów prawa *common law* np. prawa angielskiego, amerykańskiego, kanadyjskiego oraz tzw. *mixed jurisdictions*, do których można zaliczyć Szkocję oraz Republikę Południowej Afryki.

5. We wszystkich przywołanych wyżej modelach wspólnym elementem konstrukcyjnym jest:
 - i) wyłączenie możliwości żądania zwrotu świadczenia spełnionego w wykonaniu zobowiązania naturalnego (niemożność skorzystania z tzw. *condictio indebiti*) oraz
 - ii) różnie rozumiana niezaskarżalność, nieegzekwowalność. Poszczególne koncepcje różnią się jednak umiejscowieniem zobowiązań naturalnych w relacji do zobowiązań zwykłych (tzw. cywilnych). Wydaje się, że w tym z kolei zakresie można wyróżnić dwa podstawowe modele (konstrukcje) *obligatio naturalis*: zobowiązaniowy i kauzalny (choć nie jest to podział zupełny).
6. W części systemów prawnych zobowiązania naturalne traktuje się jako szczególną kategorię zobowiązań, a ich istotę opisuje się przez wskazanie różnic konstrukcyjnych (kryteriów wyróżnienia) w stosunku do zobowiązań zwykłych (model zobowiązaniowy)¹⁵. W modelu tym, zakładającym istnienie między stronami stosunku o charakterze zobowiązaniowym lub quasi-zobowiązaniowym, wyłączenie możliwości żądania zwrotu świadczenia spełnionego w wykonaniu zobowiązania naturalnego stanowi jedynie prostą konsekwencję istnienia tego rodzaju więzi. Natomiast kluczowy jest tu brak możliwości wymuszenia na dłużniku realizacji jego obowiązku, który odróżnia tę konstrukcję od zobowiązań zwykłych (cywilnych). Źródłem niezaskarżalności (niewymuszalności) jest zaś ustawa. Na mocy wyraźnej regulacji, bądź też w wyniku wykładni odpowiednich przepisów przyjmuje się, że stosunek zobowiązaniowy między stronami, chociaż istnieje, ulega osłabieniu poprzez odebranie wierzycielowi uprawnienia do wymuszenia na dłużniku realizacji jego obowiązku.
7. Z kolei w innych systemach prawnych pojęcie zobowiązania naturalnego odrywa się od konstrukcji stosunku zobowiązaniowego (model kauzalny)¹⁶. W modelu tym zobowiązanie naturalne stanowi jedynie samodzielną podstawę prawną uzyskanego przysporzenia majątkowego (*causa*), najczęściej odróżnianą od zwykłych zobowiązań (np. umownych). Kluczowe jest tu więc następcze ustalenie (ocena *ex post*), że otrzymujący świadczenie nie ma obowiązku jego zwrotu, gdyż stanowiło ono wykonanie zobowiązania naturalnego. Użyteczność samej konstrukcji ogranicza się więc do przyjęcia podstawy prawnej dokonanego przysporzenia majątkowego w tych sytuacjach, w których z określonych względów powinno być ono uważane za skuteczne (np. ze względów słuszności) i nie

¹⁵ Model zobowiązaniowy charakterystyczny jest zwłaszcza dla systemów o doktrynalnym modelu regulacji, np. Niemcy, Szwajcaria, Austria, Polska.

¹⁶ Konstrukcja ta wiąże się najczęściej z omówionym wcześniej modelem orzecznictwem (np. Francja, Belgia, Luksemburg).

rodzić obowiązku zwrotu. W konstrukcji tej to cecha niezaskarżalności (nieegzekwowalności) ma znaczenie drugorzędne – stanowi ona najczęściej prostą konsekwencję braku stosunku zobowiązaniowego między stronami.

Konstrukcja zobowiązania naturalnego w polskim prawie cywilnym

8. Koncepcja zobowiązań naturalnych w prawie polskim kształtowała się pod wyraźnym wpływem doktryny zagranicznej, w tym zwłaszcza prawa niemieckiego, szwajcarskiego, austriackiego i francuskiego. Autorzy Kodeksu zobowiązań, a za nimi doktryna i orzecznictwo, nie tylko nie negowali istnienia tej kategorii zobowiązań, ale jednoznacznie uznawali jej występowanie również na gruncie prawa polskiego.
9. Przyjęty na gruncie Kodeksu zobowiązań model regulacyjny zobowiązań niezupełnych nawiązywał do prawa austriackiego – w jednym przepisie skodyfikowano bowiem występujące przypadki zobowiązań naturalnych (art. 131 k.z.), ale bez ich ogólnego zdefiniowania. Dlatego to nauka prawa podejmowała próby sformułowania definicji w tym zakresie – wszystkie je łączył element braku skargi, choć znaczna część z nich rozszerzała tę cechę na brak możliwości skorzystania z jakiegokolwiek przymusu w celu wyegzekwowania takich zobowiązań.
10. Na gruncie Kodeksu cywilnego, chociaż nie przejęto w nim uregulowania art. 131 k.z. jako przepisu, który grupowałby przypadki zobowiązań naturalnych, nadal przyjmuje się ich występowanie (co znalazło potwierdzenie już w toku dyskusji w Komisji Kodyfikacyjnej). Normatywną podstawą dla doszukiwania się zobowiązań o charakterze niezaskarżalnym były i są uregulowania wyłączające dochodzenie określonych roszczeń lub wierzytelności (por. art. 117 § 2 k.c., 413 § 2 k.c.) oraz – pośrednio – przepisy wyłączające zwrot świadczenia spełnionego w ich wykonaniu.
11. W świetle polskiej nauki prawem zobowiązaniem naturalnym (niezupełnym) jest taki prawny stosunek zobowiązaniowy, w którym wierzyciel nie ma prawnej możliwości skutecznego wymuszenia na dłużniku realizacji jego obowiązku – zarówno przed sądem, a następnie w drodze postępowania egzekucyjnego, jak i przy wykorzystaniu pozasądowych środków przymusu (np. potrącenie, prawo zatrzymania). Tym samym kryteriami definicyjnymi zobowiązania niezupełnego, stanowiącymi jego cechy konstytutywne, są: i) niezaskarżalność, rozumiana jako brak możliwości wykorzystania wszelkiego przymusu (tzw. niewymuszalność) oraz ii) istnienie między stronami stosunku zobowiązaniowego w rozumieniu art. 353 § 1 k.c.

12. Pojęcie niezaskarżalności definiowane jest szeroko – wzorem niemieckiej nauki prawa należałoby mówić tu raczej o braku wymuszalności, egzekwowalności (*Erzwingbarkeit*, *Durchsetzbarkeit*), czy też o zaskarżalności w szerokim rozumieniu, dla odróżnienia od samej tylko możliwości dochodzenia roszczenia na drodze sądowej (*Klagbarkeit*), którą moglibyśmy określić mianem zaskarżalności w wąskim znaczeniu. Definicja ta w istocie odpowiada stosowanej niekiedy formule „długu bez odpowiedzialności”, jest jednak bardziej precyzyjna. Natomiast wyłączenie możliwości żądania zwrotu świadczenia spełnionego w wykonaniu zobowiązania naturalnego (wyłączenie *condictio indebiti*) – chociaż także stanowi niewątpliwie cechę charakterystyczną tych zobowiązań – ma jednak charakter wtórny wobec istnienia stosunku zobowiązaniowego.
13. Niezaskarżalność (niewymuszalność) jako cecha zobowiązania niepełnego ma charakter materialnoprawny, nie zaś procesowy. Za wnioskiem tym przemawiają zwłaszcza następujące argumenty: i) ocena, czy roszczenie materialnoprawne ma charakter zaskarżalny czy naturalny jest częścią badania przedmiotu procesu, a zatem dotyczy płaszczyzny zasadności, nie zaś jedynie dopuszczalności merytorycznego rozpoznania i załatwienia sprawy (wpierw konieczne jest ustalenie, czy zobowiązanie w ogóle powstało, a następnie dokonanie jego kwalifikacji merytorycznej); ii) w odniesieniu do roszczeń niepełnych wskutek przedawnienia sąd ma jednak kompetencję do nieuwzględnienia w określonych przypadkach przedawnienia, co wymaga zbadania sprawy również pod kątem merytorycznym (art. 117¹ k.c., art. 5 k.c.); iii) niezaskarżalność wykracza poza sferę postępowania, gdyż dotyczy możliwości skutecznego dochodzenia roszczenia nie tylko przed sądem, ale również z wykorzystaniem pozasądowych środków przymusu.
14. Drugą cechę zobowiązania naturalnego w ujęciu prawa polskiego stanowi to, że jest ono źródłem stosunku zobowiązaniowego między stronami. Zobowiązania naturalne należy zatem odróżnić od obowiązków moralnych, obyczajowych, w tym tych objętych zakresem sytuacji wykluczenia żądania zwrotu świadczenia czyniącego zadość zasadom współżycia społecznego (art. 411 pkt 2 k.c.). Są to bowiem dwie różne konstrukcje prawne, które ustawodawca stosuje dla osiągnięcia odmiennych celów. Różnice te przejawiają się w następujących elementach: i) w sytuacji, o której mowa w art. 411 pkt 2 k.c. nie mamy w ogóle do czynienia z prawnym stosunkiem zobowiązaniowym, stanowiącym cechę konstytutywną zobowiązań niepełnych; ii) o ile fakt istnienia zobowiązania naturalnego jest możliwy do stwierdzenia już w chwili jego powstania, o tyle ocena, czy możliwe będzie wyłączenie żądania zwrotu świadczenia z powołaniem się na wypełnienie obowiązku moralnego, dokonywana jest dopiero *ex post*, po wykonaniu świadczenia; iii) różna jest

relacja obu konstrukcji do przepisów o darowiźnie – spełnienie świadczenia w wykonaniu zobowiązania naturalnego (*solvendi causa*) wyklucza traktowanie takiej sytuacji jako darowizny – w przeciwieństwie do świadczenia odpowiadającego zasadom współżycia społecznego, co do których nie można wykluczyć, że będzie spełniane *donandi causa*.

15. Regulacje dotyczące zobowiązań naturalnych powinny podlegać badaniu z perspektywy konstytucyjnych gwarancji ochrony prawnej. Adekwatnymi wzorcami w tym zakresie są: konstytucyjne prawo do sądu (art. 45 ust. 1 Konstytucji RP), zasada ochrony praw majątkowych (art. 21 ust. 1, art. 64 ust. 2 i 3 Konstytucji RP) oraz wolność umów, znajdująca zakotwiczenie w szeregu norm i wartości konstytucyjnych (m.in. art. 31 ust. 1 i 2, art. 20, art. 22, art. 64 ust. 1 i 2 Konstytucji RP). Ogólną zasadą mającą oparcie w przywołanych przepisach Konstytucji RP jest przyznanie przez państwo wierzycielowi danego zobowiązania środków ochrony, umożliwiających mu przymusową realizację swego prawa. Tego rodzaju norma konstytucyjna o charakterze gwarancyjnym możliwa jest do zrekonstruowania w oparciu o przywołane wyżej prawa i wolności, przy uwzględnieniu ich wzajemnego powiązania. Z tej perspektywy ustawowe wykluczenie możliwości skorzystania z przymusu państwowego w celu realizacji wierzytelności, stanowiące istotę zobowiązań naturalnych, jawi się jako ograniczenie wymienionych praw i wolności konstytucyjnych, a tym samym wymaga odpowiedniego uzasadnienia z punktu widzenia kryteriów z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP.
16. Zobowiązania naturalne w prawie polskim widzieć trzeba w szerszej perspektywie uniwersalnego charakteru tej instytucji. Rzymskie źródła *obligatio naturalis* sprawiają, że konstrukcja ta znajduje wyraz w wielu systemach prawnych, z których część miała bezpośredni lub pośredni wpływ na ukształtowanie się polskiej koncepcji zobowiązania niepełnego. Z punktu widzenia przyjętej metody regulacji prawo polskie opiera się na tzw. modelu doktrynalnym, charakterystycznym dla prawa niemieckiego, szwajcarskiego i austriackiego – system prawny nie zawiera jakichkolwiek przepisów wprost dotyczących tej kategorii zobowiązań, ale zarazem jej nie wyklucza, przewidując sytuacje, w których nie jest możliwe przymusowe wyegzekwowanie świadczenia, a świadczenie dobrowolnie spełnione uważane jest za prawnie należne. Także z punktu widzenia konstrukcji zobowiązania naturalnego polska koncepcja wykazuje daleko idące podobieństwa do prawa niemieckiego i szwajcarskiego (jednak nie austriackiego), pozwalając na pomocnicze sięganie do tych systemów prawnych w ramach metody prawnoporównawczej.

Przypadki zobowiązań naturalnych w prawie polskim

17. Analiza prawa polskiego pozwala na zidentyfikowanie następujących przypadków zobowiązań (roszczeń) naturalnych, odpowiadających sformułowanej wyżej definicji: i) zobowiązania z tzw. niekwalifikowanych gier lub zakładów (art. 413 § 2 k.c.); ii) roszczenia przedawnione przysługujące przeciwko konsumentom (art. 117 § 2¹ k.c.) oraz inne roszczenia przedawnione, w stosunku do których skutecznie podniesiono zarzut przedawnienia (art. 117 § 2 k.c.); iii) roszczenie, w stosunku do którego doszło do zrzeczenia się roszczenia w procesie, jeżeli roszczeniu procesowemu odpowiadało roszczenie materialnoprawne (art. 203 k.p.c.); iv) nadwyżka wierzytelności zredukowana w drodze układu zawartego w postępowaniu restrukturyzacyjnym (art. 179 ust. 1 ustawy z dnia 15 maja 2015 r. – Prawo restrukturyzacyjne); v) roszczenia, do których zastosowanie znajduje art. 618 § 3 k.p.c.; vi) roszczenie o zawarcie umowy przyrzeczonej wynikające z umowy przedwstępnej o skutku słabszym (art. 390 § 2 k.c.). Ustawodawca najczęściej posługuje się w tym zakresie sformułowaniem, że „roszczenia nie można dochodzić” (por. art. 413 § 2 k.c., art. 390 § 2 k.c., art. 618 § 3 k.p.c.).
18. Następujące sytuacje – pomimo wyrażanych w tym zakresie poglądów w piśmiennictwie i orzecznictwie – nie odpowiadają konstrukcji zobowiązania naturalnego: i) obowiązek czyniący zadość zasadom współżycia społecznego (art. 411 pkt 2 k.c.); ii) polecenie w umowie darowizny i polecenie testamentowe (art. 893 i 982 k.c.); iii) zawarte w umowie przedwstępnej zobowiązanie do świadczenia na poczet umowy przyrzeczonej; iv) roszczenie o zawarcie umowy przyrzeczonej w razie braku wyznaczenia terminu do jej zawarcia (art. 389 § 2 k.c.); v) roszczenie o świadczenie wyrównawcze z umowy agencyjnej w razie niezgłoszenia tego roszczenia w terminie ustawowym (art. 764³ § 5 k.c.); vi) niemajątkowe obowiązki małżonków względem siebie i dzieci oraz dzieci względem rodziców (art. 23, 27, 61⁴ § 3, 87 k.r.o.); vii) zobowiązanie wynikające z zaręczyn; viii) obowiązek współdziałania wierzyciela w wykonaniu zobowiązania (art. 354 § 2 k.c.); ix) stosunki między małżonkami połączonymi tylko wyznaniowym węzłem małżeńskim.

Dyspozytywność w sferze zobowiązań naturalnych

19. W zakresie ustawowych zobowiązań naturalnych zakres swobody stron co do możliwości przekształcenia ich w zobowiązania zaskarżalne jest znacząco ograniczony. Zasadą jest, że strony nie mają możliwości skutecznego nadania roszczeniom z tych zobowiązań charakteru zaskarżalnego, a tego rodzaju postanowienia umowne należałoby uznać za nieważne, jako sprzeczne z ustawą lub zmierzające do jej obejścia (art. 58 § 1 k.c.). Jedynym wyjątkiem jest przypadek roszczeń, co do których dłużnik skutecznie podniósł

zarzut przedawnienia (w ogólnym reżimie przedawnienia). W tej sytuacji przywrócenie roszczeniu zaskarżalności w drodze umowy stron jest dopuszczalne. Wola stron w tym zakresie powinna być jednak wyrażona jednoznacznie i nie powinna być domniemywana.

20. Z kolei rozstrzygnięcie zagadnienia dopuszczalności kreowania zobowiązań naturalnych w drodze umowy zależy od momentu, w którym następuje wyłączenie zaskarżalności. Za dopuszczalne w świetle zasady swobody umów należy uznać pierwotne kształtowanie zobowiązań naturalnych (*ab initio* jako niezaskarżalnych). Swoboda stron w tym zakresie doznaje jednak szeregu ograniczeń wynikających z bezwzględnie wiążących przepisów przyznających określone roszczenia, zakazów zrzekania się określonych roszczeń oraz regulacji art. 58 § 2 i art. 385¹ § 1 k.c. Prowadzi to również do wniosku, że tzw. *pactum de non petendo* – jeżeli zostanie zawarte w umowie konstytuującej dane roszczenie lub roszczenia – może wywołać także tzw. skutek silniejszy (nie zaś tylko odszkodowawczy), polegający na odebraniu tym roszczeniom zaskarżalności (jeżeli będzie to wynikać wyraźnie z treści *pactum*). Natomiast następcze przekształcenie istniejącego roszczenia w roszczenie naturalne pozostaje *de lege lata* w sprzeczności z art. 117 i 119 k.c., jako prowadzące do naruszenia lub obejścia zakazu skracania terminów przedawnienia (a w przypadku roszczeń niepodlegających przedawnieniu – jako sprzeczne z ich nieprzedawnialnością), a przez to jest nieważne. Chociaż uzależnienie dopuszczalności kreowania zobowiązań naturalnych od momentu odebrania roszczeniu zaskarżalności wydaje się dość teoretyczne, to zostaje wymuszone z jednej strony przez kategorię i – jak się wydaje – nieproporcjonalny w dzisiejszych warunkach społeczno-gospodarczych zakaz z art. 119 k.c., a z drugiej strony przez prymat zasady swobody umów.

Skuteczność zobowiązań naturalnych

21. Skuteczność zobowiązań naturalnych w polskim prawie oparta jest na modelu pełnej konstrukcji obligacyjnej. W tych przypadkach, w których przepisy prawa wiążą określone skutki lub instytucje prawne z pojęciami „zobowiązania”, „długu”, „wierzytelności”, należy przyjąć, że instytucje te znajdują – *lege non distinguente* – zastosowanie również do zobowiązań naturalnych (jako odpowiadających kodeksowej definicji zobowiązania z art. 353 k.c.). Ocena w tym zakresie wymaga jednak uwzględnienia istoty zobowiązania niepełnego w postaci niewymuszalności oraz *ratio legis*, jaka stała za decyzją ustawodawcy o odebraniu wierzycielowi możliwości skorzystania z przymusu państwowego. Może to prowadzić do wniosku o niemożności zastosowania w tym przypadku określonych instytucji o charakterze ogólnym lub – zgodnie z koncepcją wtórnej

niezaskarżalności – uzasadniać tezę o naturalnym charakterze roszczeń powstałych następczo w wyniku zastosowania tych instytucji.

22. Do zobowiązań naturalnych znajdują w pełni zastosowanie następujące instytucje o charakterze ogólnym: reguły interpretacyjne dotyczące zarachowania zapłaty (art. 451 k.c.); cesja (art. 509 § 1 k.c.); przejęcie długu (art. 519 § 1 k.c.); przystąpienie do długu; dziedziczenie (zarówno w razie śmierci wierzyciela, jak i dłużnika); zwolnienie z długu (art. 508 k.c.), *datio in solutum* (art. 453 zdanie pierwsze k.c.) oraz złożenie świadczenia do depozytu sądowego (art. 470 k.c.).
23. W celu ochrony wierzytelności naturalnej nie jest natomiast dopuszczalne skorzystanie ze skargi pauliańskiej (art. 527 k.c.), z żądania uznania za bezskuteczne odrzucenia spadku przez dłużnika (art. 1024 k.c.), ani – co wynika z samej istoty niezaskarżalności – z prawa zatrzymania (art. 461, 496, 497 k.c.). Naturalny charakter wierzytelności przemawia również przeciwko możliwości ich potrącenia (jako wierzytelności czynnej) z zastrzeżeniem szczególnej regulacji art. 502 k.c.; nie dotyczy to jednak potrącenia umownego.
24. Poręczenie mające za przedmiot zobowiązanie naturalne jest dopuszczalne, jednakże kreuje ono względem poręczyciela jedynie roszczenia o charakterze niezaskarżalnym. Natomiast wierzytelności naturalne nie mogą być zabezpieczane zastawem lub hipoteką – tego rodzaju czynności należy uznać za nieważne (z zastrzeżeniem wniosków płynących ze szczególnych regulacji art. 317 k.c. i art. 77 u.k.w.i.h.).
25. Wierzycielowi zobowiązania naturalnego przysługują roszczenia o odszkodowanie z tytułu nienależytego wykonania lub niewykonania zobowiązania niepełnego, roszczenie o zapłatę kary umownej oraz roszczenie o zapłatę odsetek. Zgodnie z koncepcją wtórnej niezaskarżalności mają one jednak również charakter niezaskarżalny (z wyjątkiem szczególnego przypadku zobowiązania do zawarcia umowy przyrzeczonej wynikającego z umowy przedwstępnej o słabszym skutku – w odniesieniu do roszczeń o odszkodowanie lub zapłatę kary umownej). Podobnie wierzycielowi naturalnemu przysługują uprawnienia z tytułu rękojmi za wady rzeczy otrzymanej w wykonaniu zobowiązania, jednakże wszelkie powiązane z nimi roszczenia mają także charakter niepełny.
26. Strony w drodze uznania właściwego nie mają możliwości skutecznego nadania roszczeniom z zobowiązań naturalnych charakteru zaskarżalnego, zaś tego rodzaju postanowienia umowne – zmierzające do osiągnięcia tego celu – należy uznać za nieważne. Jedyny wyjątek w tym zakresie stanowi przypadek roszczeń, co do których dłużnik skutecznie podniósł zarzut przedawnienia. Uznanie zobowiązań naturalnych nie zawsze

będzie jednak niedopuszczalne – jeżeli zamiarem stron jest jedynie ustalenie istnienia zobowiązania naturalnego, bez próby zmiany jego charakteru prawnego, to czynność taką należy uznać za ważną. Podstawowy skutek tego rodzaju porozumienia będzie sprowadzał się do odwrócenia ciężaru dowodu istnienia *obligatio naturalis*.

27. W przypadku ugody zawartej w przedmiocie roszczeń naturalnych (niezpełnych) należy badać treść i cel ugody. Ugodę, której celem jest zmiana charakteru pierwotnego zobowiązania na zaskarżalne, należy uznać za nieważną, z wyjątkiem ugody zawartej co do roszczeń przedawnionych, innych niż roszczenia przysługujące przeciwko konsumentom. Natomiast jeśli wzajemne ustępstwa stron polegają na czym innym, odnosząc się do rozmiaru, przedmiotu lub sposobu spełnienia świadczenia, to sama niezaskarżalność roszczeń nie stoi na przeszkodzie możliwości zawarcia ugody w tym zakresie – nie spowoduje jednak nadania roszczeniu charakteru zaskarżalnego.
28. Również dopuszczalność odnowienia zobowiązań naturalnych zależy od treści tej czynności prawnej. Jeżeli zamiarem stron jest umorzenie dotychczasowego zobowiązania niezpełnego i w jego miejsce wykreowanie nowego zobowiązania, również o charakterze niezaskarżalnym, to tego rodzaju czynność prawna powinna zostać uznana za skuteczną. Jeśli jednak odnowienie miałyby prowadzić do wykreowania zobowiązania zupełnego, to czynność taką należy uznać za co do zasady nieważną (z wyjątkiem przypadku odnowienia zobowiązania, w którym roszczenie uległo przedawnieniu w ogólnym reżimie tej instytucji).

Problemy prawnoprocesowe

29. Niezaskarżalność (jako kwalifikację prawną) sąd powinien uwzględniać z urzędu, jednak w granicach zebranego materiału dowodowego. W razie wystąpienia przez powoda z powództwem obejmującym roszczenie naturalne powinno ono zostać – ze względu na materialnoprawny charakter niezaskarżalności – oddalone. Niezaskarżalny charakter dochodzonego roszczenia nie uzasadnia jednak sam przez się kwalifikacji powództwa jako oczywiście bezzasadnego w świetle art. 191¹ k.p.c.
30. *De lege lata* spory o roszczenia naturalne są zdatne arbitrażowo w rozumieniu art. 1157 k.p.c., a tym samym mogą być dochodzone w postępowaniu arbitrażowym. W razie zasądzenia przez sąd polubowny roszczenia pomimo jego naturalnego charakteru możliwości uchylenia wyroku arbitrażowego albo odmowy jego uznania lub stwierdzenia wykonalności będą znacząco ograniczone (art. 1206 § 2 k.p.c., art. 1214 § 3 k.p.c.).